

Наталя СТАРЧЕНКО (Київ)

**“ДЖЕРЕЛА СВІДЧАТЬ”: КІЛЬКА ЗАУВАГ
ПРО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА ШЛЯХТЯНКИ
В РАННЬОМОДЕРНОМУ СОЦІУМІ ВОЛИНІ**

Чи не найістотнішим історіографічним відкриттям періоду карколомних трансформацій гуманітаристики у 70-ті – 80-ті роки ХХ ст., що позначилося на всіх аспектах досліджень минулого і способах писань про нього, стало відкриття самої особи дослідника. Той надлишок – суб’єктивність історика, яку намарне намагалися витіснити із процесу писання історії упродовж усього ХІХ і майже всього ХХ ст. задля чистої “науки без дослідника”, – нарешті отримав свою легітимацію. Ба більше, саме на дослідника поклали відповідальність за “винайдення” джерела – відбір та перетворення історичних свідчень, часто випадкових уламків минулого, у важливі елементи дослідницької оповіді, яка має відповісти на низку питань, зокрема чому відбулося саме так¹. Райнгарт Козеллек іде далі. Він твердить, що дослідження структур чи процесів довшої тривалості передбачає конструювання теорії, яка лежить за межами інформації окремих джерел, хоч імпліцитно в них і присутня. Потрібна сміливість продукування гіпотези та визнання її першості перед джерелом, адже саме дослідник має сказати те, що за нього не може сказати жодне свідчення минулого. Втім, як зауважує Козеллек, такий підхід не відміння критики джерел як важливого елементу в процесі пізнання історії².

Тож у своєму тексті спробую проаналізувати складні конфігурації дослідницької теорії і джерел на прикладі досліджень становища жінки в ранньомодерному шляхетському соціумі Волині і ширше – на українських теренах, що від 1569 р. за умовами Люблінської унії входили до Польської Корони. Маємо досить широкий спектр суджень – від тверджень про її упослідженість до декларацій про практично необмежену свободу. І якщо у другому варіанті може йтися про певну ідеологему³, слабо підкріплену

¹ Див., скажімо, класичну роботу, що лягла в основу т. зв. “лінгвістичного повороту” в історіографії: *Уайт Х.* Метаісторія. Историческое воображение в Европе XIX века (Екатеринбург, 2002), а також низку подальших його статей в розвиток основних тем “Метаісторії”, зокрема, впорядкованих у збірку під редакцією Еви Доманської і Марка Вільчинського: *White H.* Poetyka pisarstwa historycznego. – Kraków, 1999.

² *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. – К., 2005. – С. 210–211.

³ Характерно для робіт пострадянського періоду, де без належної уваги до ширшого контексту проголошується факт особливого становища української жінки в суспільстві ранньомодерного часу. Див., напр.: *Кривошій О. П.* Жінка в суспільному

джерельним матеріалом і ширшими компаративістськими студіями, то в першому – зазвичай про висновки з ретельно опрацьованих судових джерел. Утім, актові джерела достатньо еластичні, щоб забезпечити вибірковыми аргументами прихильників обох, на перший погляд, взаємовиключних концепцій. Тож у центрі уваги будуть особливості джерела як “непевного свідка”, залежного від дослідницької позиції; способи верифікації авторських висновків, зокрема, відносність їхньої об’єктивності; підходи до дослідження патріархальної влади чоловіка та насильства над жінками, а також прийнятність/неприйнятність генералізуючих концепцій і множинності висновків у сфері повсякденних реалій. Скористаюся для свого аналізу концепціями двох, хронологічно розведених значним інтервалом, авторів, відомих дослідників і добрих знавців актових джерел – фундаменту їхніх наукових побудов.

Колір білий

Отож Орест Левицький, упорядник збірника документів, безпосередньо присвяченого родинним взаєминам⁴, та автор багатьох розвідок на ту ж таки тематику, які датуються кінцем XIX – початком XX ст.⁵, твердить, що “жінка користувалася широкою свободою і незалежністю, майже не поступаючись повнотою своїх громадянських прав чоловікам”. Ба більше, автор посиляється на “консерваторів” XVI ст., які змушені були констатувати: у шляхетській родині, із запровадженням Статутів, що забезпечували майнові права жінки, дружина взяла гору над чоловіком. Такий розлам традиційних гендерних позицій відбувався всупереч деяким правовим нормам, які передбачали неповну правову дієздатність жінки, що мала упродовж усього життя перебувати під опікою чоловіків. Розхитуванню традиційних упереджень щодо жіночої статі сприяв “жорстокий вік”, який потребував енергійних і войовничих персон, не пов’язаних статевими обмеженнями та законодавством. На користь свого висновку Левицький наводить матеріал зі сфери майнового забезпечення жінки та її правового становища, але лівова частка аргументів пов’язана з проблемою укладення шлюбів та можливістю розлучень. Загальна настанова шляхетської спільноти, як вказує автор, полягала у дотриманні засади вільного вибору шлюбного партнера представниками обох статей. В основі подружнього зв’язку лежав договір, скріплений звичаєвими публічними практиками – заручинами і весіллям, у той час вінчання як Таїнство часто відходило на другий план, тобто домінувала світська модель шлюбу. А це надавало можливість розірвати подружній зв’язок, якщо

житті України за часів козаччини. – Запоріжжя, 1998; *Лабур О. В.* Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVIII): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Одеса, 1999.

⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.

⁵ *Левицький О.* О семейных отношениях в Юго-западной Руси в XVI–XVII веках // *Русская старина*. – 1880. – Т. XXIX. – С. 549–574; *його ж.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – 1909. – Ч. 8. – Т. III. – С. 1–120; *Мордовець Л.* [Левицький О.]. Про шлюб на Україні-Русі в XVI–XVII с. – Львів, 1906.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

він не справджував очікувань обох партнерів, що сприймалося як розірвання контракту. Ці два аспекти – свобода вибору шлюбного партнера та двостороння особиста і майнова незалежність подружжя під час тривання шлюбу – забезпечували атмосферу взаємної прив’язаності між подружжям і злагоди в родині. Брутальні стосунки між чоловіком і дружиною Левицький вважає рідкістю, а сімейні конфлікти були легітимною підставою розлучення, яке дозволяло обом сторонам шукати щастя в наступному шлюбі⁶.

Колір чорний

Ірина Ворончук, авторка ґрунтовної монографії про демографічні проблеми ранньомодерної України та кількох робіт із історії родини⁷, пропонує іншу, досить песимістичну картину: “Абсолютна покірність і підлеглість жінки чоловікові була всезагальною нормою”, що призводило до “справжньої агресії чоловіків у подружніх стосунках”. На спротив наважувалися одиниці; жінки, намагаючись “вирватися з чоловічої залежності”, шукали захисту у своїх рідних, які лише у виняткових ситуаціях його надавали та зверталися до суду⁸. Причини такої ситуації авторка вбачає у примусовому характері шлюбу, де вибір партії для дівчини чи жінки-вдови залежав виключно від батька чи родичів-чоловіків (у випадку її сирітства). Не обходилося без батьківської волі і при одруженні синів, адже всі члени родини, і ширше – квазі-родини, якою була спільнота дому (родичі, слуги, челядь), тобто ті, що жили під одним дахом, перебували у владі господаря. За такої ситуації годі було сподіватися на теплі почуття між подружжям.

Статутні норми, які гарантували майнові права жінки у шлюбі, на думку Ірини Ворончук, традиційно порушувалися чоловіком, а це давало йому можливість зосередити у своїх руках усю нерухомість дружини. Практика записів майна (рухомого і нерухомого) кожним із подружжя другому як дар за різноманітні “послуги” у шлюбі діяла таким чином, що у вигрaші завжди залишався саме чоловік. Винятки були, але “поодинокі й нетипові”.

У підсумку авторка зауважує, що жорстоке і брутальне “ставлення до жінки вважалося нормальним, а отже, типовим”⁹. Тобто абсолютна влада в шляхетському середовищі чоловіка над дружиною передбачала утвердження цього домінування через брутальне фізичне насильство, толероване спільнотою.

⁶ *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси...

⁷ *Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 161–202; *її ж.* Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej europejskiej.* – Poznań, 2010. – Т. I: Od średniowiecza do początku XX wieku. – S. 77–87; *її ж.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012.

⁸ *її ж.* Подружні зради...; *її ж.* Домінуюча влада чоловіка над жінкою...; *її ж.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. ... – С. 62–90 (розділ про матримоніальні уявлення волинської шляхти).

⁹ *її ж.* Подружні зради... – С. 197.

Чи мають джерела право вето?

Такого кардинального незбігу оцінок в історіографії можна очікувати, скажімо, за умови, коли в осерді конфронтації виявляються принципово різні методологічні підходи або вводяться в обіг нові джерела/групи джерел. Однак інтрига полягає в тому, що обидва дослідники базово спираються на позитивізм із його безумовною довірою до джерела, а лівова частка використаних Іриною Ворончук матеріалів, які демонструють факти насильства над жінками (побиття, знущання тощо), походить зі збірника, підготовленого Орестом Левицьким. Тож фокус цього історіографічного конфлікту зміщується на саму особу історика, який створює із фрагментів минулого несуперечливу та максимально повну картину, включаючи в цей процес свою уяву, а джерелом інтерпретації виявляється суб'єктивність історика. Утім, залишивши аналіз елементів та джерел цієї суб'єктивності прийдешнім історіографам, зосереджуся натомість на джерелах, чиї на позір "об'єктивні свідчення" забезпечують верифікацію різноманітних авторських висновків. Козеллек зауважував, що джерела без історика не можуть розповісти історію, однак вони мають право вето, обмежуючи дослідника в його висловлюваннях¹⁰. Переформулюємо це твердження на питання та спробуємо проаналізувати, чи маркують джерела територію прийнятних гіпотез, а чи, навпаки, провокують розбіжність у поглядах на минуле.

Оскільки центральними питаннями обох запропонованих концепцій виявилися питання влади і насильства, спробую звернути увагу на ті їх аспекти, які видаються важливими для з'ясування становища шляхтянки ранньомодерної Волині. Власне, йтиметься мені не стільки про опонування шанованим мною дослідникам, скільки про уточнення зауважених проблем і загострення деяких дискусійних моментів. Одразу зауважу, що продемонстрована українська "історія" не унікальна. В рамках гендерної історіографії давно існують два протилежні підходи до дослідження ранньомодерної родини: як місця теплих емоційних зв'язків і солідарності та локусу постійної війни між статями і патріархального пригноблення жінки¹¹.

Влада чоловіка як фізичне насильство

Очевидно, що брутальне утвердження влади чоловіка над дружиною (мова йтиме саме про фізичне насильство) – постійний елемент взаємодії всередині родини від давніх часів до сьогодні, однак різниться воно контекстом та масштабом. Під контекстом розумітимемо певні ціннісні настанови соціуму, який міг засуджувати насильство, толерувати його чи навіть заохочувати (скажімо, через "нормалізацію" побиття дружини, дітей чи слуг як виправний і дисциплінуючий засіб). Очевидно, що проблема контексту ширша і складніша, тож почнімо з на позір простішого питання – масштабу.

Порівняно з кількістю скарг на міжперсональне насильство серед чоловіків свідчень про побиття жінок у родині небагато. Орест Левицький вважає малу кількість жіночих скарг на насильство певним показником його

¹⁰ Козеллек Р. Минуле майбутнє. – С. 211.

¹¹ Pollock L. A. Rethinking Patriarchy and the Family in Seventeenth-Century England // Journal of Family History. – 1998. – Vol. 23. – No. 1 (January). – P. 20–22.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

обмеженості. Ірина Ворончук на підтвердження своєї тези про тотальність фізичної наруги чоловіка над дружиною вдається до яскравих ілюстрацій. Утім, невелика кількість скарг працює водночас і на її концепцію, адже все-владдя чоловіка мало зводити до мінімуму можливість жінки скаржитися. Тож мусимо констатувати амбівалентність кількісних показників, які потрапляють до рук істориків.

Однак звернімо увагу на певний аспект цієї проблеми. Конфлікт між подружжям можна розглядати як найбільш приватний, що традиційно по-лагоджується у родинному колі (а чи замовчується). Скарги до суду на насильство виносили натомість його у публічний простір – простір конкуренції за честь, репутацію і добру славу. Жінка і/чи її родичі, вдаючись до оприявнення конфлікту, мусили апелювати до певних норм співжиття, які порушувалися чоловіком. Натомість за “нормалізації” насильства скарги мали би бути приречені на нерозуміння чи навіть засудження, рикошетом влучаючи по скаржникам. Тож можна припустити існування певних ідеальних уявлень про стосунки чоловіка і жінки в родині, які й створювали підстави для сподівань, що скарги будуть “почуті”. Звичайно, звертання жінки і/чи її родичів до суду за будь-яких обставин містили для них загрози втрати символічного капіталу в спільноті, адже могли підважити добру славу не лише чоловіка, а й скаржників. Тому симптоматичний сам факт існування подібних актів, який засвідчує – благополуччя дочки чи сестри могло превалювати над розрахунком, або ж неналежне поводження з жінкою сприймалося її родиною і, ширше, спільнотою як справа честі, що вимагала втрутитися. Звернімо увагу на оповідь Ольбрихта Станіслава Радзивілла у його “Pamiętnikach” про інцидент на похороні князів Вишневецьких. Войницький каштелян Петро Шишковський, у третьому шлюбі одружений з Теофілою Вишневецькою, на другий день після поховання “в розмові назвав свою дружину немилим словом для вух і для дому Вишневецьких”. Слуги Яреми Вишневецького, незважаючи на те, що князь “не приклався до меча” і не прийняв ті слова собі за образу, кинулися до бійки. Далі Радзивілл яскраво описує перебіг сутички зі стрільниною, викиданням гостей із вікон, загрозою для життя дружини кн. Яреми, від голови якої дивом удалося відвести шаблю. За честь дому Вишневецьких заплатило життям п’ятеро, тож, як зауважує Радзивілл, потому багато людей працювало над досягненням взаємної згоди¹².

Про родинне насильство історик дізнається не лише з прямих скарг (де воно обов’язково фігурує в комплексі з іншими порушеннями норм, зазвичай матеріального характеру), а й з принагідного, теж далеко не масового матеріалу. За приклад може слугувати визнання возного у гроді, який при службі кн. Андрія Головні-Острожецького носив лист від князя до його дружини Настасі Єловичівни-Малинської з проханням повернутися додому. Як засвідчив возний, жінка так пояснила свою відмову повертатися до чоловіка: “Для тое причины до князя малжонька своего ехать не хотела, жем мя былъ збилъ”. А про свої подальші наміри заявила: “Коли схочу, тогды поеду”¹³. Тож

¹² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – Т. II: 1637–1646. – S. 248–249.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 408–408 зв.

даний випадок, звичайно, можна використати для доведення існування насильства в родині, однак доречніше – як факт, що для жінки та її близьких акт фізичного насильства чоловіка послужив достатньою підставою сепарації.

У будь-якому разі, випадків насильства в актових книгах значно більше, аніж тих, які фіксує Орест Левицький чи Ірина Ворончук. Ще більше таких, які взагалі залишилися поза межами фіксації, тож навіть ретельне нотування кожного найменшого факту не дасть змоги зробити бодай припущення про співвідношення перших і других. Відповідно, говорити про масштаби насильства в родині не випадає. Однак перед тим, як у черговий раз констатувати обмеженість ранньомодерних джерел і роботи історика, поставимо питання дещо інакше. Аксіоматично, що насильство тісно пов'язане з владою, контролем і домінуванням. Однак кореляція фізичного насильства над жінками з рівнем жіночих свобод у суспільстві та владною ієрархією в родині значно складніша, аніж може видаватися на позір. Скажімо, концепт “золотої клітки” як ідеалу для жінки в середовищі буржуа модерного часу і, відповідно, чи не повна залежність її від чоловіка (т. зв. “друге закріпачення” жінки) утверджувалися зазвичай не через брутальне насильство. А зайнятість жінки з міських низів у виробничій сфері та її відносна фінансова незалежність не конче сприяла гармонізації шлюбних стосунків та автоматичному витісненню фізичних способів утвердження влади чоловіком. До роздумів спонукає й статистика, за якою в сучасних США більше третини жінок були зґвалтовані своїм партнером, зазнали від нього фізичного насильства чи переслідування¹⁴. До того ж навіть значний рівень насильства не конче означає його нормалізацію; як слушно зауважує П'єр Бурдьє, регулярна повторюваність – не правило чи норма¹⁵.

Очевидно, що насильство над жінками у ранньомодерний час було вмонтоване в ширший культурний контекст і залежало від сукупності міжперсональних стосунків, а це вимагає застосування до його аналізу ширших пояснювальних схем¹⁶. Отож спробуємо віднайти ті цінності й норми в середовищі шляхти, які могли впливати на стосунки в родині. Ітиметься не стільки про точні дані, скільки про непрямі свідчення й певні дослідницькі

¹⁴ The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey: 2010 Summary Report is a publication of the National Center for Injury Prevention and Control of the Centers for Disease Control and Prevention // http://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/nisvs_report2010-a.pdf. – Р. 38–39. Звичайно, сучасна наповненість понять “зґвалтування”, “фізичне насильство” та “переслідування” має суттєво відрізнятися від ранньомодерної, але міняються й норми та цінності, що пред'являються до членів суспільства. Для нас у даному разі важливий факт присутності в партнерському зв'язку того, що розуміється під поняттям “фізичне насильство” у сучасному світі, попри його гостру проблематизацію та обмеження на рівні законодавства.

¹⁵ Бурдьє П. От правила к стратегиям // Начала. – М., 1987. – С. 100.

¹⁶ Так, скажімо, для періоду пізнього середньовіччя подружнє життя мешканців Італії виявлялося значно “багатшим” на застосування фізичної сили чоловіком щодо дружини, з удвічі більшою кількістю зафіксованих смертельних наслідків, аніж в Англії. Пояснення цієї різниці слід шукати в контексті, зокрема, в особливостях культивованого почуття “честі”. Див.: Dean T. Renaissance Studias. – 2004. – Vol. 18. – No. 4 (December). – Р. 529–530.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

побудови. Кількісний підхід тут непридатний ще більшою мірою, аніж при визначенні масштабу насильства, тож, як іронічно зауважив Карло Гінзбург, у подібних випадках доведеться миритися зі слабким науковим статусом висновків задля можливості адекватного розуміння минулого¹⁷.

Зайве заперечувати, що насильство в ранньомодерній шляхетській спільноті було частиною повсякдення, адже воно вмонтовувалося в чоловічий життєвий цикл: бійки між конкурентними групами, міжперсональні зіткнення з приводу захисту честі, насильство як елемент дорослішання і соціалізації в певних групах тощо¹⁸. В осерді шляхетських конфліктів лежала потреба у постійному захисті честі, який передбачав публічні демонстрації особою свого статусу та готовності його боронити, вдаючись до насильства як найпростішого способу підтримати та примножити “добру славу”. Честь “екстерналізована”, вона залежала від спільноти, яка єдина тримала в своїх руках капітал честі й кожному віддавала належне. Тож спонукана до дії була не стільки внутрішня мотивація, скільки думка загалу, а це означає, що насильство мусило регламентуватися певними приписами, ритуалами і конвенціями, які визначали, що для чоловіка прийнятне, а що – табуоване. Відповідно, честь могла обмежувати певні види міжперсонального насильства. Так, побиття чи інші брутальні жести (ляпас, виривання бороди, знімання шапки) вважалися образливими і вимагали помсти, на відміну від сутичок супротивників зі зброєю в руках. Перше ж бо принижувало жертву й утверджувало нерівність між нею і кривдником, друге – трактувалося як квазіпоєдинок рівних суперників. До того ж серед дуельних правил, що поступово складаються, важливою була вимога фізичної рівності дуелянтів. Адже перемога над слабким чи невідповідним супротивником не додавала честі переможцеві. Лукаш Гурніцький вустах свого героя, пишучи про неможливість для шляхтича поєдинку із нерівноцінним за статусом партнером, зауважує: “Із перемоги честь мала, а від програшу великий сором”¹⁹. Тож постає резонне питання – які норми існують у ставленні чоловіка до жінки/дружини, традиційно “слабких” осіб, що “робили” би шляхтичеві честь. Звернімо увагу на скарги шляхтянок про побиття чи образи сторонніми особами (яких є значно більше, аніж скарг на родинне насильство). Прикметно, що в цих випадках скаржниці чи їхні представники зазвичай акцентували увагу не лише на шляхетському статусі жертви, а й на слабкості її статі та необхідності поваги до жіночого стану. Так дружина Флоріана Потоцького скаржилася, “яко белая голова, покоем обварована, до войны жадное не способная”, що кривдник “без вшелякого респекту на уцътивыйи мои стан шляхецкийи белоголовъскийи”, стріляв, словами “брудко ущипливеми стан мои бялоголовъскийи”.

¹⁷ Гинзбург К. Приметы. Уликовая парадигма и ее корни // Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы. – М., 2004. – С. 225–226 (“Кількісний і антиантропологічний напрямок, який отримали природничі науки з часів Галілея, поставив гуманітарні науки перед неприємною дилемою: або прийняти слабкий науковий статус, щоб прийти до значних результатів, або прийняти сильний науковий статус, щоб прийти до результатів малозначущих”).

¹⁸ Carroll S. Introduction // Cultures of Violence. Interpersonal Violence in Historical Perspective. – 2007. – P. 12–13.

¹⁹ Górnicki L. Dworzanin polski. – Wrocław, 2004. – Т. II. – S. 141.

зневажилъ, обольжил, окрутъне злаял, [...] “охендожество и завице, на моее голове будучие, сторгънол, взял, злупиль и обьяжил, яко якую безецную, уцтивост мою обнажил”, а коли вона спробувала йому перешкодити, “у губу килкакротъ ударил пястю и такъ убогии поцтивы станъ мои бялоголовъский безъ вшелякого охраны и респекъту обелжил, удесъпекътовал, зневажил и змазал”²⁰. А Марта Стефанова Немиричева скаржитися на панів Лашів і їхню сестру за образу, якої вона не чекала, захищена “покоємъ, безпеченством и пошанованем завше звыклым и пристойным белогловским”²¹. Зауважу різницю в аналогічних скаргах чоловіків, які наголошували на образі своєї шляхетської честі, у той час як шляхтянки, хоч і згадували про своє шляхетство, все ж педалювали на уразі “стану білоголовського” і його слабкості.

На насильстві мусив позначатися й характер влади в соціумі, осердям якого була патронально-клієнтарна система. Владні взаємини вибудовувалися на принципах договору (неформального чи частково формального) про взаємообмін між патроном і клієнтом, де перший гарантував опіку і протекцію в різних сферах життя, а другий – службу, тобто послуги найширшого спектру. У цих асиметричних взаєминах, де слуга-шляхтич формально перебував чи не в повному підпорядкуванні панові, фізичне насильство, схоже, траплялося лише у випадку гострої конфронтації, пов’язаної з бажанням слуги розірвати зв’язок. Зазвичай мотивом “розлучення” постає невплата паном обіцяного, однак мені не зустрілася така причина, як брутальне поводження, а шляхтич, незалежно від статусу, зазвичай був вразливий на акт побиття. Тож схоже, що влада трималася на символічній вазі (впливові, маніпуляції, авторитеті), а спротив набував вигляду відмови у повазі чи довірі, й саме так сприймалося паном і його оточенням бажання слуги розірвати договір. Брутальне поводження зі слугою не робило честі панові, чому свідченням – джерельний матеріал²². Скарги слуг підривали добру славу шляхтича, а саме до неї та християнського милосердя як важливої чесноти шляхтича апелювали приятелі пана, виступаючи посередниками у випадку його невластивого поводження зі слугою. Дотримуватися певних норм у стосунку до нижчого за статусом всупереч можливостям виявити домінування через брутальне насильство, а також усіляко демонструвати своє милосердя і культивування чеснот було обов’язковим у суспільстві, де влада трималася на авторитеті, а повага – на мінливому капіталі честі. “Ласкаво з людьми обходитися” – засаднича чеснота “великих” людей стосовно “малих”²³.

Тож цей аспект, очевидно, необхідно враховувати й при аналізі стосунків між шляхетським подружжям²⁴. Адже дружина, як і слуга-шляхтич, входила

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 188–189.

²¹ Там само. – Спр. 7. – Арк. 1210 зв.–1211.

²² Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття. – К., 2014. – С. 109–110.

²³ Ширше див.: її ж. “Постерегаючи прав, волностей и свобод наших”: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року // *Theatrum humanae vitae*: Студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 259–276.

²⁴ Еммануель Ле Руа Ладюрі зауважує, що декларована покірність жінки насправді не була ані повною, ані безпроблемною, і вона не забезпечується погрозами чи насильством з боку чоловіка точнісінько так, як і нормальне функціонування

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

до широкого поняття “дому”, на чому акцентує Ірина Ворончук, вона була частиною символічного тіла чоловіка, від неї значною мірою залежала його честь²⁵. Острах перед переведенням домашнього конфлікту в публічну площину і можливими втратами для честі чи її випробування в цьому разі ставили чоловіка перед необхідністю зберігати баланс у родинних стосунках і уникати загроз для його порушення²⁶. Адже саме честь як основа символічного капіталу, разом із соціальним капіталом (включеність у родинні мережі зв’язків), визначала місце чоловіка в суспільній ієрархії²⁷. Тож можна говорити про певну “моральну економіку” насильства, яка залежала від правил і обмежень²⁸, властивих певному часові та певному середовищу.

Владні репрезентації та реверси гендерної асиметрії

Очевидно, що Орест Левицький, говорячи про повну майнову та особисту свободу жінки, практично не зауважує існування патріархального домінування в ранньомодерний час. Про нього він лише згадує, стверджуючи, що реальне життя мало рахувалося з існуючим поглядом на жінку як “напівправну” істоту, яка мала постійно перебувати в опіці чоловіка²⁹. Тож у полі його уваги перебувають не вияви гендерної асиметрії, а приклади, де вона розламувалася. Про випадки насильства чоловіка щодо жінки згадується лише як про незначущу і не важливу для аналізу частину родинного життя. Натомість для Ірини Ворончук стосунки між чоловіком і жінкою в межах родини тотально вкладаються у схему домінування і підкорення, однозначних і всеохопних. Ці диспозиції, на її думку, утримувалися значною мірою за рахунок фізичної сили, цілком легітимної в спільноті як дисциплінуючий засіб сильнішого щодо слабшого. Тож, з одного боку, маємо варіант “відсутньої структури”, яка фігурує лише як неважливе тло і не помічається, та, відповідно, не рефлексується дослідником, а з іншого, – фіксацію чоловічого

тодішнього суспільства не трималося на державному насильстві. Див.: *Ле Руа Ладюри* Э. Монтайю. Окситанская деревня (1294–1324). – Екатеринбург, 2001. – С. 237–238.

²⁵ Надмірна жорстокість щодо дружини деяких чоловіків, які таким чином намагалися продемонструвати над нею свою владу та контроль і тим самим утвердити свою мужність, натомість підважувала в очах спільноти його честь. Адже реалізувати свої владні повноваження, як вважалося, потрібно розумно. Див.: *Amussen S. D.* “Being Stirred to much Unquietness”: Violence in Early Modern England // *Journal of Women’s History*. – 1994. – Vol. 6. – No. 2 (Summer). – P. 80. Звернімо увагу на дослідження подружнього насильства в контексті чоловічої честі Елізабет Фойстер, де зауважується, якою хисткою була межа між прийнятним утвердженням влади через насильство і трактуванням застосування фізичної сили як безумства, що нищило честь чоловіка. Якщо вияви насильства потрапляли в поле зору сусідів чи приятелів, вони зазвичай ставали на бік жінки (*Foyster E.* Male Honour, Social Control and Wife Beating in Late Stuart England // *Transactions of the Royal Historical Society*. – 1996. – Vol. 6. – P. 215–224).

²⁶ *Pollock L. A.* Rethinking Patriarchy and the Family...

²⁷ *Бурдые П.* Мужское господство // *Бурдые П.* Социальное пространство: поля и практики. – СПб., 2005. – С. 237–238.

²⁸ *Amussen S. D.* “Being Stirred to much Unquietness”... – S. 73.

²⁹ *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-западной Руси... – С. 12.

домінування як основи порядку, однак без аналізу того, як цей універсальний принцип діяв на практиці, яких форм набирав та чи були варіанти його підваження. Ірина Ворончук впритул підійшла до проблеми насильства як важливого дослідницького об'єкта, однак лише постулювала його присутність.

Однак, як зауважує П'єр Бурдьє, чоловіча домінація та жіноче підкорення, міцно вмонтовані у соціальні структури і світоглядні настанови, не конче реалізовувалися через застосування фізичної сили. Століттями відтворювані диспозиції часто мали символічний характер і утверджувалися через автоматичне прийняття усталених схем. Вони закріплювалися повсякденними практиками та з допомогою різних варіантів репрезентацій в публічному просторі³⁰. Ірина Ворончук наводить приклад такої репрезентації всевладдя чоловіка: під час заручин Настася Хребтовичівна-Богуринська просить про дозвіл відвідати приятелів у свого новоспеченого нареченого Станіслава Кавезького. Дослідниця зауважує, що дівчина, навіть не ставши дружиною, змушена визнати над собою владу майбутнього чоловіка³¹.

Такі публічні репрезентації влади трапляються досить часто, скажімо, як обов'язкова згадка чоловіка як властивого опікуна дружини в різних життєвих колізіях. Домінування могло бути цілком символічним, як у випадку, коли жінка підтверджувала з дозволу чоловіка, “яко малжонька и опекуна”, отримання боргу від свого боржника³². Або коли вона особисто скаржилася в гроді “сама от себе именемъ малжонка яко опекуна своего” про насильство від сторонніх осіб³³. Очевидно, що йшлося не про формальну правову недієздатність жінки у подібних ситуаціях, як на те, не зафіксовану законодавчими нормами, а саме про визнання самими упокореними усталених у спільноті меж. Навряд чи за цих обставин можна було очікувати демонстративного виходу жінок за марковану територію. Однак її кордони могли розсуватися через різні обставини. Так Ярош Гесинський скаржився на луцького старосту Олександра Семашка, який дозволив провадити справу у суді особисто панні Ганні Рудгирівні без опікуна, вписаного в позов (“сама у суду пилновати и ничего одерживати не могла”), в результаті чого він програв справу як такий, що до суду не з'явився³⁴.

Зовнішню підпорядкованість жінки чоловікові принагідно могли використовувати обидві сторони: на позір усіляко демонструючи залежність та “білоголовську” слабкість, отримувати натомість певну долю свободи та безкарності. До подібних маніпуляцій удавалися, скажімо, під час судових процесів зі звинувачення жінки в наїзді на маєток сусідів, де її представник – чоловік чи адвокат – твердив, що вона як представниця слабкої статі наїздити не могла і, відповідно, має бути увільнена від судової відповідальності. Про незбіг статусу “білоголової” з участю у збройних сутичках згадує у суді, наприклад, князь Григорій Сангушко: “Кгвалтовне наездат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не приналежит”. Однак при

³⁰ Бурдьє П. Мужское господство.

³¹ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст. ... – С. 90.

³² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 509.

³³ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 55–56.

³⁴ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 663–664 зв.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

ближчому розгляді мусимо розцінити слова князя не стільки (чи не лише) як переконання, скільки як риторику, спрямовану на припинення процесу над його дружиною, яка очолила збройний загін у виправі на сусіда³⁵.

Однак існували в публічному просторі репрезентації й іншого характеру, які утверджували суб’єктність заміжньої жінки. Серед них – звинувачення шляхтича у наїзді з наказу його дружини чи позивання заміжньої жінки до суду окремим від чоловіка позовом у спільній справі. Так Яцко Гулевич Воютинський, стоячи перед гродськими урядниками, “сам от себе” і за дорученням дружини Опранії Новоселицької заявив, що Гнівош Резанович позвав їх одним позовом (“позывает нас, двух особ, то ест мене и малжоньку мою, а позов один”), тож просить відкласти справу. Суд, “бачечи то, иж две особы повод однимъ позовом позвал, што водле права посполитого ити не может”, наказав, аби позивач позов поправив і “каждую особу особливым позовом” позвав³⁶. До подібних репрезентацій належало і обов’язкове письмове доручення від дружини чоловікові на ведення її справ у суді або ж її особиста присутність на процесі:

“[Поневаж малжонк] о кривду малжонки своее без порученья ее мовити, ани ее доводити не мает, всказали есмо и симъ декретом ншимъ всказуемъ, абы пни Мотовилова сама яко отчичка тое маетности, которой то властне належить, з малжонкомъ своим яко опекуном доходила”³⁷.

Врешті, справи заміжньої жінки не конче мав представляти її чоловік, часто від її імені діяв письмово уповноважений нею адвокат.

Звичайно, окреме питання – як істориків розрізнити, де йдеться про репрезентації чоловічої влади, часто формальні, а де – про реальну владу чоловіка над жінкою; де пролягає межа між риторичною апеляцією до слабкості жіночої статі, якою переповнений до сьогодні гендерний дискурс, і реальною обмеженою дієздатністю жінки; де маємо справу з маніпуляціями усталеними уявленнями і нормами через апеляцію до них, а де – з декларацією упереджень щодо жінки. Адже в руках дослідника – переважно публічна риторика, яку, з одного боку, легко прийняти за реальність, а з другого, – важливо нею не злегковажити.

Звернімо увагу на одну із таких репрезентацій. Дружина Єроніма Крупського заявила возному, який приніс судовий декрет і вимагав поступитися маєтком на користь супротивника: “З вами розмовы не маю, а ни листовъ от вас брати не хочу, и ввязаня жадного не допускаю, бо я мужа маю, не вдова”³⁸. Можна, звичайно, звернути увагу на декларацію самою жінкою своєї підпорядкованості чоловікові у майнових справах та різниці в дієздатності дружини та вдови. Однак чинила вона аналогічно урядникам, які зазвичай у подібних ситуаціях твердили, що не мають розпоряджень від пана і боронитимуть маєтність від “зазіхань” його недоброзичливців. За цим “незнанням” часто приховувалася спроба самого власника маєтку затягнути

³⁵ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 69.

³⁶ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 481–482 зв.

³⁷ Під час дебатів заявлялося: “Пан Мотовило не о реч свою, толко о власност жоны своеи позывает” (Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 145–145 зв.).

³⁸ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 7а. – Арк. 212 зв.

виконання несприятливого судового декрету. Тож жінка могла діяти за тією ж моделлю, добре усвідомлюючи зворотну підкладку своїх дій – кроки на благо родини, а могла, втім, вербалізувати істинний стан справ, самоусунувшись від відповідальності.

Не так буквально можна прочитати й наведений Іриною Ворончук приклад із проханням Настасі Хребтовичівни-Богуринської, зверненим до свого новоспеченого нареченого, про дозвіл на від'їзд із батьківського дому на гостину. Цілком імовірно, що йшлося не стільки про утвердження влади майбутнього чоловіка над своєю нареченою, скільки про символічний жест – репрезентацію переходу з батьківської родини до чоловіка, тобто задемонстровано було не реальне підпорядкування панни, а репрезентацію її підпорядкування. Адже попередні домовленості про одруження не конче завершувалися весіллям. Непоодинокі скарги на недотримання умов засвідчують, як швидко могли мінятися пріоритети сторін, причому обох, у матримоніальних планах. Прикладом може слугувати шлюбна історія Яна Черленковського, який, домовившись про весілля з падчеркою Лукаша Витовського і дочкою Анни з Микулинців, підписавши інтерцизу, тобто письмову угоду, по приїзді у призначений день виявив, що ті “на великую зневагу и надмерную шкоду” його поїхали з дому. Однак потому батьки дівчини не перестали лагідними обіцянками тішити сподівання скаржника, який приїжджав в їхній дім “з великим коштом” і “знаменитые подарки отдавал”. Через деякий час Ян, нагадуючи про домовленості та просячи виконати обіцянку, послав до них своїх приятелів, які вчинили з Витовськими ще одну інтерцизу і призначили дату весілля. Як скаржився Черленковський, він позбувся дідових маєтностей через весільні витрати, які склали 30 тисяч золотих, та зі “знаменитою личбою знаменитых” приятелів приїхав у весільний день, проте знову не виявив своїх гіпотетичних родичів на місці³⁹.

Дослідження таких складних тем вимагає також уважного ставлення до актів, де жінка займає позицію, традиційно притаманну чоловікові, навіть якщо йдеться про невелику їх кількість. Адже вирівнювання гендерної асиметрії зазвичай відбувалося не через відкритий спротив усталеним нормам і обмеженням, а внаслідок “тихої окупації” – перебирання жінкою традиційних чоловічих позицій і ролей. Про розлам гендерної асиметрії свідчать, скажімо, оголошення про помсту від чоловіків жінкам⁴⁰, які на рівні звичаєвих практик, а від 1588 р. – і за конституційним артикулом – утверджували рівність поміж сторонами, що вдавалися до такого ритуалу. Мені трапився і зворотний випадок – письмова відповідь від удови, власниці маєтку, сусідові через межові суперечки⁴¹.

³⁹ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 103–104 зв. А, скажімо, Станіслав Кандиба, домовившись про шлюб своєї доньки Олександри із Федором, сином Богдана Борейка-Кнерутського, у призначений день весілля довго, “на долгих мовах”, дискутував про посаг, а потому переніс церемонію на наступний день, заповнивши багатьох присутніх у дотриманні домовленостей. Утім, наступного дня в понеділок узагалі відмовився видавати дочку заміж (Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 16–18 зв.).

⁴⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 38 зв.–39.

⁴¹ Там само. – Спр. 25. – Арк. 343 зв.–344 зв.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

Приклад участі дружини у грошових оборудках нарівні з чоловіком зустрівся серед листування кн. Олександра Заславського, який, звертаючись до свого кредитора пана Мацевського, згадує, що попередній його лист дружина адресата, замість передати чоловікові, сама розпечатала, ба більше – відповіла на нього князеві. Розгніваний Заславський зробив з того листа копію і переслав Мацевському⁴². Насамкінець князь ущипливо додає, що йому та адресатові Бог дав змогу жити своїм чоловічим розумом⁴³.

Зустрічаємося з певними гендерними реверсами і в майнових стосунках подружжя. Так Ян Мнішковський записує дружині в дар на вічність, віддаючи родичів, 1000 золотих, які він отримав від продажу нерухомості й речей в Сandomirському воєводстві та вніс до її волинських маєтностей⁴⁴. Тож у підсумку власницею всього подружнього майна виявлялася саме дружина. У цьому контексті цілком зрозумілою стає риторичність запитання, звернутого в іншому випадку скривдженою стороною до шляхтича, чия дружина, власниця маєтку, була ініціаторкою межових суперечок: “Ты, пане Иваницкий, чи наймитом в жоны своее живеш, [...] кгда в томъ имени владности и мощи не маш”⁴⁵. Діалогічно до наведеного випадку звучить відповідь вдови князя Януша Порицького його братам під час з’ясування спірних питань спадку: “Не кухаркою жадною, але малжонькою властною мужа своего его милости князя Януша Порицкого была”⁴⁶.

А Іван Балабан-Осекровський скаржився на дружину Раїну зі Стакорських про те, що вона разом зі своїми братами та приятелями вигнала його з маєтку Ружина⁴⁷, привласнила речі, які він уніс після весілля в її двір, і порушила шлюбну присягу, відмовившись з ним мешкати:

“То пакъ, деи, малжонка моя, не ведати для которое причины, запомневши боязни Божое и присеги своеи, на малженство зо мною вчиненое, и срокости права посполитого, взявши противку мене, малжонка своего, безвинъне есми з умыслу своего або з намови людское неприяни немилост и змовившись з братею своею и с приятелми своими, мене од оное всее маєтности моее кгвалтовне выбила и отогнала, чим великийи жал и оболжене и шкочу немалуу мне вчинила”⁴⁸.

Чоловік послав до дружини своїх приятелів, щоб з’ясувати причину її вчинку та спонукати жінку визнати “неслушність” і “непристойність” своєї поведінки, віддати чоловікові майно та повернутися до подружнього життя згідно з присягою. Однак Раїна не лише відмовила, а й негречно повелася з

⁴² “Pani Małżonka w. m., listu nie odsyłając w. m., sama go odpięczętowała, na który co mi odpisała, w. m. copię posyłam”.

⁴³ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy. – № 75. – Т. I. – К. 137.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 303–304.

⁴⁵ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 135.

⁴⁶ Там само. – Спр. 5. – Арк. 50 зв.

⁴⁷ Ружин потрапив до рук Раїни зі Стакорських після смерті першого чоловіка кн. Михайла Ружинського (віновий запис від князя дружині на маєтках Ружині, Роговичах і Твориничах див.: Там само. – Спр. 9. – Арк. 74 зв.–75 зв., 22.03.1575 р.).

⁴⁸ Там само. – Спр. 22. – Арк. 483 зв.–484.

посередниками. Прикметно, що чоловік не боїться виставити себе в очах загалу жертвою власної дружини. А перелік майна, яке він уніс до подружньої власності, поділяється на дві частини, як і у випадку посагу нареченої, тобто готівка і речі, серед яких, окрім зброї, були тузин (дюжина) ложок, посуд, одяг, постіль, тобто традиційний асортимент жіночого майна⁴⁹.

Не випадково у скарзі з'являється і заувага про змову дружини зі своїми братами, що цілком типово для подібних ситуацій, адже після шлюбу жінка не зникала з орбіти батьківської родини. Батьки і брати не лише уважно контролювали майно, що переходило до рук доньки/сестри, а й відгукувалися на негаразди в її родині. Звернімо увагу на скаргу Андрія Олехновича Олізаровського на дружину Федору Олехнівну Білостоцьку, яка “взявши перед себе злий и небачный умысл”, “покинувши, деи, мене в сиротстве з детками нашими”, забрала всю маєтність, яку він отримав у результаті поділу з братами отчизни та вніс у дім, “и, штом за тот час з нею, малжонькою своею, маєтности зобрал, то все повезла из собою”. Загальну суму втрат скаргник обрахував у 500 золотих. Спочатку жінка зупинилася у свого дядька Михайла Линевського, де “час немалый мешкала”, куди він посилав своїх приятелів, просячи, щоб вона “до мене, до мужа своего и до деток в домъ свои пошла”. А також звертався до самого Линевського з проханням її чоловікові повернути, однак той не лише не зважив на його прохання, а й відпровадив Федору в Кременецький повіт до Івана Маскевича Лосятинського. Більше того, дружина “еще далее чинечи досыть злomu умыслу своему, с приятелми своими на здоровье мое стоит и мене, деи, забити хочеть, направляючи на мене лотровъ, слугъ и самыхъ приятель своихъ, чого ж, деи, ми трудно терпети”⁵⁰.

Прикметно, що брати часто постають оборонцями честі своєї сестри, виступаючи на її захист в разі образи чи небезпеки. Відповідно, захищеність жінки в родині значною мірою залежала від авторитету її батьків та братів у шляхетському соціумі, які у випадку незгоди в подружжі брали на себе тягар клопотів стосовно розлучення. Так, Томило Челевич видав дочку за пана Підгаєцького, однак, бачачи, що “мижи ними мешканя доброго” немає, через приятелів домовився із зятем про розлучення, за умовами якого кожному із членів колишнього подружжя дозволялося вступати в наступний шлюб⁵¹. Можливість розлучень через незгоду співжиття теж, по-своєму, виступала профілактикою насильства над дружиною.

Окрім сталих союзників, якими зазвичай виступали брати і батьки жінок, не слід забувати також про існування ситуативних груп підтримки – дітей та слуг всередині дому⁵² й сусідів/приятелів за його межами. Домочадці

⁴⁹ Там само. – Арк. 483–484.

⁵⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 255 зв.–257.

⁵¹ Там само. – Ф. 21. – Спр. 35. – Арк. 209.

⁵² Пор. участь слуг у конфлікті подружжя – кн. Андрія Курбського з кн. Марією з Гольшанських: *Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская // Социум: Альманах соціальної історії*. – 2003. – Вип. 3. – С. 149–176. Зберігся масив документів, який засвідчує перебіг тривалого конфлікту між кн. Станіславовою Воронецькою Мариною Гулевичівною із чоловіком, де союзником з боку матері виступав старший син Станіслав, а з боку батька – молодший. Вагомими ресурсами, за які відбувалася боротьба, були маєтки, а в арсеналі знеславлення жінки головним

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

могли становити серйозну протизагиду чоловічій владі, а сусіди чи приятелі, шукаючи компромісу в разі конфлікту, мали враховувати й жіночу позицію.

Тож чи можна говорити про жінку як про власність чоловіка, що була навіть не стільки служницею, скільки його підданою? Зберігала за собою родові ім'я, послуговуючись ним водночас із прізвищем чоловіка; мала власну печатку; у багатьох випадках виступала згідно з правом і звичаєм суб'єктом, без якого чоловік не міг здійснити низку майнових трансакцій; присвоювала в різних життєвих ситуаціях чоловічі позиції. Однак, спираючись значною мірою на підтримку й опіку батьківської родини та кола приятелів, витвореного завдяки включеності в середовище добре осілої шляхти, зазвичай залишалася безпорадною в разі їх відсутності, приклади чого можна знайти в судових джерелах⁵³. Щоправда, частину з них, знову ж таки, можна проінтерпретувати у різний спосіб. Візьмімо історію Федори Янівни Гулевичівни, вдови по смерті Павла Бранського, який загинув, не залишивши тестаменту і, відповідно, не призначивши опікунів. Тож спочатку жінка як “сирота”, “не могучи сама детми и именами опекатися, и ни от кого иного ратунку в потребах своих и подпоможения мети”, звернулася з проханням про заступництво до луцького старости Олександра Жоравницького, який узяв її в опіку. Десь через півроку у 1580 р. вдова вийшла заміж за Яна Напольського⁵⁴. Однак новий чоловік, як скаржилася у 1585 р. жінка, виявив до неї “великую незычливост и подступок”. Їй стало відомо через приятеля, що він забрав усі її листи на маєтність, а також мав наміри знеславити дружину і “змазу дому [її] вделать”. Як тільки Федора зауважила 28 лютого таємне прибуття чоловіка з озброєними приятелями, тут же послала до брата Миколу, щоб він прибув на порятунок, а також попросила в гроді про надання возного, який би міг певний час перебувати в її домі на правах офіційного свідка⁵⁵. Потому возний 6 березня визнав у суді оповідь жінки про злі наміри Напольського, зокрема, про спробу отруїти дружину на Різдво 1584 р., що засвідчив кухар⁵⁶. Із визнання низки осіб у гроді 12 жовтня 1585 р. дізнаємося, що Напольський тримає дружину в ув'язненні⁵⁷. Їй, щоправда, десь потому вдалося втекти, тож вона 3 березня 1586 р. оповіла в гроді про свої нещастя: чоловік її, “верную жону свою, зненавидевши, бивал” та вимагав записати йому маєток Брани, а не досягши свого, усіляко його пустошив, дітей від

аргументом був нібито “невінчальний” шлюб, відповідно, визнання його недійсним, натомість знищення чоловічої репутації відбувалося через оскарження його в розумовій недієздатності (АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 3. – С. 462–468; ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 387–388; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 21 зв.–24; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 316 зв.)

⁵³ Див., напр., життєву драму сироти Настасі Обуховичівни Охлоповської: *Старченко Н.* Справи про зґвалтування в шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI ст.) // *Соціум: Альманах соціальної історії.* – 2015. – Вип. 11–12. – С. 115–119.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 193–204 зв.

⁵⁵ Там само. – Спр. 34. – Арк. 183–184 зв.

⁵⁶ Там само. – Арк. 186–188 зв.

⁵⁷ Там само. – Арк. 1172 зв.–1173 зв.; про те ж вони оповіли в луцькому земському суді: Там само. – Ф. 26. – Спр. 5. – Арк. 635.

першого шлюбу пороздавав чужим людям, її саму ув'язнив і мало не заморив голодом. Федора після втечі спочатку прийшла до свого брата Миколая Гулевича, а той відправив сестру на її ж прохання “до інших старших приятелів”. На той час уряд луцького старости перебував у руках кн. Пронського, чийм слугою і був Ян Напольський, тож скарга Федори вписана до володимирського гроду⁵⁸. А 19 серпня возний визнав, що прибив на публічних місцях та обволав королівський лист, яким король узяв у опіку й оборону Федору Напольську, щоб вона могла безпечно пересуватися по території Корони і провадити свої справи у будь-якому суді⁵⁹. Тож запропонована історія може бути витлумачена як приклад чоловічої сваволі: ми дізнаємося про фізичне насильство і позбавлення дружини свободи не в результаті скарги, а через спробу брата Яна Напольського Андрія за сфабрикованим документом отримати масток до своїх рук, що й змусило родичів і приятелів Федори заявити про неможливість добровільної застави нею маєтку, адже вона на той час перебувала в ув'язненні чоловіка. Сам факт позбавлення дружини свободи або не викликав до того моменту відповідних заяв чи спроб звільнити Федору, або ж вони не були зафіксовані в актових книгах, залишаючись у приватній сфері приятельських перемовин. З іншого боку, є багато нюансів, які засвідчують солідарність широкого загалу шляхти саме з жінкою, яка походила з добре знаного на Волині роду, а не з чужаком Напольським. Вона в різних ситуаціях опиняється під захистом старости, брата, дальших впливових родичів, приятелів і сусідів. Врешті, королівський глейт очевидно був добутий не нею особисто. Також варто зауважити, що й волинський шляхтич, залежний від великої кількості осіб, які забезпечували йому підтримку, мав би оглядатися на них у своїх діях щодо дружини, скажімо, остерігаючись ослави чи задля збереження важливої частини свого соціального капіталу – родичів, придбаних через шлюб.

Тож рівень гендерної асиметрії постійно коливався, залежав від обставин, підважувався під час судових дебатів та в повсякденних практиках, таких як, скажімо, спільна участь подружжя у збройних конфліктах із сусідами, що вважалося чоловічою справою, підпорядкування слуг дружині нарівні з чоловіком чи самостійне її господарювання⁶⁰. Очевидно, що патріархальне домінування не лише не трималося виключно на насильстві, а й не здійснювалося автоматично. Не лише жінки могли чинити опір усталеній системі розподілу владних ресурсів, а й у самих чоловіків далеко не завжди вистачало можливостей, суб'єктивних і об'єктивних, утверджувати свою владу⁶¹. Саме в цьому – існуванні в патріархальній системі елементів, що пом'якшували та розламували зсередини її тотальність, як вважає, скажімо,

⁵⁸ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 82–82 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк. 379 зв.–380 зв., 383–383 зв.

⁶⁰ Ось так виправдовувалися слуги, намагаючись уникнути покарання: “Мы мусли розказане пана своего и паней чинити” (Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83).

⁶¹ Про важливість досліджувати патріархат в дії, а не лише через патріархальний дискурс, наголошує у своїй статті Поллок: *Pollock L. A. Rethinking Patriarchy and the Family...* – Р. 3–4.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

Поллок, криється її гнучкість та довга тривалість. А це вимагає перегляду нашого ставлення до утвердження та функціонування патріархальної влади. Додаймо до цього ще й емоції та почуття, присутні в родині, що перетворювало на позір відлагоджений механізм чоловічого домінування на низку неоднозначних і тяжко прогнозованих випадків родинного співжиття⁶².

Влада і власність

У спільній нерухомості подружжя існувала обов’язкова частка дружини (третина і більше), так зване “віно”, яке записувалося їй чоловіком традиційно під час весілля і було еквівалентним подвоєній сумі посагу⁶³. Згідно з правом воно не могло відчужуватися без спеціальної згоди жінки. Однак питання реальної участі дружини у володінні віновою частиною та можливості отримувати з маєтків прибуток на свою користь – історіографічна проблема, яку вирішити з допомогою “мір і вагів” неможливо. Відповідь залежить від загального погляду дослідника на проблему становища жінки: слідом за постулюванням тези про всевладдя чоловіка іде зазвичай і твердження про повне підпорядкування йому майна дружини, а концепція майнової незалежності кожного з подружжя передбачає й можливість володіння і розпорядження заміжною жінкою своєю нерухомістю окремо від чоловіка.

Не підлягає сумніву, що вінова частина як власність дружини виступала майновою гарантією для неї в різних життєвих колізіях і переходила у володіння жінки після смерті чоловіка, або ж інші спадкоємці нерухомості сплачували удові її вартість. Натомість не має однозначної відповіді питання щодо розпорядження віном під час тривання шлюбу, де гіпотетично можна виділити чотири варіанти: а) віно виділялося як окрема частка у володінні дружини, на якій вона могла самостійно господарювати і отримувати з неї прибутки; б) вінова частина, хоч номінально і мала окремий статус, однак входила у спільне родинне майно, яким розпоряджався чоловік; в) дружина могла претендувати на долю прибутків із вінової частини, яка перебувала в руках чоловіка як розпорядника усієї сімейної нерухомості; г) спільна сімейна власність зі спільним розпорядженням через спеціальних урядників, особливо

⁶² Так, про родинні негаразди Миколая Боговита-Шумбарського в першому шлюбі з Євою Павловичівною мені не траплялося джерельних згадок. Схоже, що добре склалися у нього стосунки і зі своїми шваграми, братами дружини Шимом, Прокопом і Григорієм Павловичами (а це зазвичай свідчить про родинне благополуччя), яких за тестаментом Миколай призначив опікунами своїх дітей від двох шлюбів, водночас прохаючи поховати себе біля першої дружини. Натомість конфлікт, спровокований розлученням його з другою, Ганною Ближинською, призвів до загибелі кількох шляхтичів і у підсумку самого Боговита. Див.: *Старченко Н.* Честь, кров і риторика. – С. 264–270.

⁶³ За правовими приписами мусила подвоюватися лише грошова частина посагу, натомість вартість речей оцінювалася за номіналом, однак на практиці часто подвоювався весь посаг без урахування його поділу на грошову і речову частини. Див.: *Старченко Н. П.* Майнові взаємозобов’язання шляхетського подружжя на Волині в XVI столітті // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 49–65; *її ж.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 59–61.

враховуючи часту відсутність чоловіка. Априорі найприйнятнішим видається другий варіант, особливо зважаючи на чоловіче домінування, яке виявлялося в існуванні обов'язкової умови для здійснення заміжньою жінкою майнових операцій – згадки в контрактах імені чоловіка як опікуна дружини, чим засвідчувалася його згода на майнову операцію. Однак прямих свідчень побутування саме цього варіанта в джерелах, в силу їх характеру, немає, а згадка про опіку могла мати формальний характер (за окремими актами), що, втім, не виключає домінантності саме такого варіанта. Таким же не підтвердженим джерелами і цілком прийнятним може бути й останній із запропонованих варіантів. Натомість існування першого – можливість володіння заміжньою жінкою власною, окремою від чоловіка нерухомістю – засвідчують *вінові* записи, за якими частка дружини передавалася їй через возного у тримання. Присутність особи возного формалізувала передачу, перетворювала її на офіційний акт. Однак ще очевиднішими прикладами тримання дружиною нерухомості є конфліктні ситуації. Так, скажімо, Федора Хом'якова Барбара Суринівна, скаржачись про наїзд сусідів на маєток Посягву, побиття її службників та вчинені шкоди, заявляє, що той маєток вона тримає вже тривалий час, третину як відшкодування за внесений посаг, а дві інші частини – заставою за позичку грошей чоловікові:

“Наехал мощно кгвалтомъ на властное имене и люди мои посеговецкие и двор мои тамошний, яко на спокойное держане мое, которого маючи от пана Федора Хомяка, мужа своего, ув оправе унесения моего в домъ его третью част, при иных именахъ его в Киевскомъ повете лежащих, а две части того имени посеговецкого в суме пенезеи заставою заведеного, от часу немалого зупокойне держу и вживаю”⁶⁴.

Цікаву картину змалював у своєму свідченні в гроді й возний, який їздив із посполитим рушенням для введення Єроніма і Андрія Пекарських у володіння маєтком Красне за судовим декретом, де Василь Борзобогатий-Красенський виступав стороною, що програла. Тож возний засвідчив, що спочатку від маєтку “з диль, гаковниць, ручниць на нас стреляли, а потомъ, не допускаючи нас до села”, виїхав якийсь Вишневський, який називав себе королівським секретарем, а його супроводжувала велика кількість жовнірів та інших осіб, “конно, зброино, с полгаками, з ручницами и иным оружьемъ, воине належачимъ, [...] межи которыми тежъ была жона того Василья Борзобогатого”. У відповідь на пояснення мети посполитого рушення Вишневський відповів, що то маєток не Василя Борзобогатого, а його дружини: “Порожне ехать маєте, кгдаж, деи, вас тамъ не пустят. [...] Стережитесь того, абы по одному за ногу з селе не выволочивано, же вас жаден здоровъ не въедеть”⁶⁵. А сама Василева Красенська кн. Ганна з Сокольських в суді заявила, що той маєток, записаний їй чоловіком у віно і за суму боргу з привінком, їй у свій час передали у тримання (“в мощъ и деръжане”) з усіма офіційними процедурами “через возного и через шляхту”⁶⁶.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 172 зв.–175.

⁶⁵ Там само. – Ф. 25. – Спр. 460. – Арк. 484–485.

⁶⁶ Там само. – Арк. 247 зв.–248 зв.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

А дружина Федора Гурка-Омелянського Марія Сенютянка в аналогічній ситуації заявила, що не поступиться маєтком, бо чоловік до нього не має жодного стосунку, і на підтвердження своєї рішучості захищати власність разом із паном Пивком й іншими своїми приятелями зустріла возного у всеозброєнні: “А при неи было людеи баръзо много з rozmaitymъ оружьемъ, з ручъницами, з рогатынами и з ыншими бронеями, с полъгаки, которые поготовю стояли при панеи Гурковой”⁶⁷.

Звичайно, можна допустити, що в цих випадках ішлося про формальну належність маєтків заміжнім жінкам або ж про маніпуляції чоловіка з метою уникнути відібрання нерухомості, однак існують беззаперечні свідчення розпорядження дружинами нерухомістю. І хоч їх небагато, бо це принагідний матеріал, однак вони служать важливим маркером у питанні жіночого землеволодіння.

Цілком імовірно й отримання заміжньою жінкою якихось коштів зі спільної нерухомості подружжя, що засвідчує існування у неї власної готівки, яку вона могла позичати, часто власному чоловікові, на формальних умовах – під заставу маєтків. Щоправда, у неї могли бути й інші джерела отримання готівки.

Тож у підсумку виявляється, що прямими джерельними свідченнями забезпечене лише твердження Ореста Левицького про майнову самостійність жінки у шлюбі. Однак цей факт жодною мірою не може слугувати підставою для визначення, який же варіант користування подружнім майном був пріоритетним, як і не підважує можливості існування всіх запропонованих варіантів водночас та їхніх модифікацій. Натомість для кількісного аналізу надається інший аспект проблеми майнових стосунків подружжя – традиція дарчих записів на знак вдячності. Нагадаю тезу Ірини Ворончук: у шлюбі саме дружина зазвичай обдаровувала чоловіка не лише віновою частиною нерухомості, а й своєю спадщиною – батьківськими та материнськими маєтностями, власними грошима і рухомим майном, нехтуючи інтересами навіть власних дітей та залишаючись у повній залежності від чоловіка. Ці акти, за твердженням дослідниці, часто чинилися з примусу, про що свідчать скарги в актових книгах на такі дії чоловіка.

Майнові трансакції мали вноситися до актових книг, що уможлиблює їх підрахунок, щоправда, цей процес передбачає тривалу і кропітку роботу з перегляду сотень актових книг. Однак у нашому випадку є нагода скористатися покажчиком земельних угод, укладеним Андрієм Блануцою для Луцького повіту від 60-х років до кінця XVI ст.⁶⁸. Щоправда, він зроблений за описами до актових книг⁶⁹ і містить помилки, неточності й, як виявилось,

⁶⁷ Там само. – Арк. 215–217.

⁶⁸ Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005.

⁶⁹ Скажімо, в покажчику не зафіксований матеріал луцької земської книги за 1578–1580 рр., до якої відсутній опис (ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3). У ній міститься декілька жіночих записів, скажімо, Ганни Семенівни з Бабинських, яка, “дознавши великое ласьки, добродейства и милости малжоньское”, дарує чоловікові Іванові Кирдєєві-Мнішинському “внесення” своє (Арк. 283 зв.–283), а водночас

численні лакуни, що ставить під сумнів розрахунки, тож використаємо його лише як певний орієнтир у питаннях, де верифікаційним інструментом виступало спостереження, часто приправлене великою часткою дослідницької суб'єктивності.

Матеріал покажчика демонструє досить несподівану картину: зі 150-ти зафіксованих записів дарувань нерухомості та заставних угод, де контрагентами виступають подружні пари, у 116-ти надавцями нерухомості виявляються саме чоловіки і лише 34 акти здійснені дружинами.

Серед 77-ми застав безумовну більшість становлять саме записи від чоловіків дружинам – 75, з яких 60 – до її “живота”, що означало перебування нерухомості в руках жінки до її смерті⁷⁰. У 7-ми випадках інформація про тривалість т. зв. застави в покажчику відсутня, однак у 4-х з них ідеться про суми в 20 тис., 6 тис., 2 тис. та 800 кп, що не залишає сумніву в характері угоди, яка вочевидь була забезпеченням дружини від чоловіка на випадок його смерті. У двох випадках нерухомість надається до виплати суми, в якій жінці були записані маєтки, що, скоріш за все, теж було своєрідною формою дарунку дружині. І лише у 6-ти позиціях термін застави коливається від одного року до трьох, що дозволяє припустити реальну позику чоловіками грошей у дружин і заставу під цю суму нерухомості. На противагу 75-ти чоловічим записам жіночих у цій групі фіксується лише 2.

Отож наступна група – дарчі акти – демонструє дещо інший, паритетніший, порядок цифр: 32 жіночі надання проти 41-го чоловічого⁷¹. У підсумку маємо 116 записів нерухомості на різних умовах від чоловіка дружині та лише 34 – від дружини чоловікові⁷². Взаємних дарувань (“доживотних” записів) поміж чоловіком і дружиною зафіксовано дивовижно мало, лише 4 випадки, причому у трьох випадках записи чоловіків були зроблені вже після записів жінок, що виключає перехід всього майна до рук чоловіка. Однак насправді така невелика кількість “доживотів”, зафіксованих у покажчику, радше вказує на похибку укладача, аніж на реальну практику, адже такі записи фіксуються частіше. У деяких випадках жіночі дарування могли не потрапити до покажчика, оскільки формально йшлося про запис у дар *віна*,

і чоловічих, зокрема, “доживотний” запис від Михайла Ворони-Боратинського дружині, де зауважується, що записане майно вона може тримати по його смерті незалежно від того, вийде заміж удруге чи залишиться вдовою (Арк. 609–609 зв.)

⁷⁰ У покажчику відсутня інформація про те, з якого часу записи вступали в силу, адже за умовами нерухомість могла переходити до дружини і після смерті чоловіка, однак, без сумніву, такий запис був гарантією жінки у випадку її вдівства. Форма застави маскувала в цих випадках передачу нерухомості з родини чоловіка до рук жінки.

⁷¹ Очевидно, що саме в цій групі найбільше помилок із визначення характеру угод, адже укладач, нехтуючи оригіналами, змушений був орієнтуватися на короткі описи, які робилися в різний час різними особами і не завжди точно передавали сутність та умови акту.

⁷² Навіть якщо вилучити з 116-ти записів 6, де, скоріш за все, таки йшлося не про триваліший запис, а про тимчасовий перехід (формальний чи неформальний) нерухомості до жінки внаслідок позики нею грошей чоловікові, все одно кількісне переважання не залишає сумніву, кому з подружжя належала першість у дарунках.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

яке і укладачі описів до актових книг, і Андрій Блануца могли витлумачити не як передачу нерухомості, а як подарунок суми грошей. Можливо, їх варто було б виділити в окрему рубрику.

При аналізі майнових трансакцій між подружжям важливо звертати увагу також на умови записів. Адже у значній кількості випадків нерухомість передавалася отримувачеві/отримувачці матеріальних благ не “за живота” надавці, а лише після його смерті як гарантія для партнера уникнути претензій численних родичів. У ширших дослідженнях варто враховувати й записи за заповітами, де саме шлюбний партнер (як дружина, так і чоловік), а не діти, виступав пріоритетною особою, про забезпечення якої дбав тестатор⁷³.

Тож, попри всі похибки показчика (зокрема і через формальні особливості актів), можна принаймні констатувати значну кількість записів саме від чоловіка дружині. Записи від дружин чоловікам могли бути, звичайно, результатом тиску чоловіка, на чому акцентує увагу Ірина Ворончук, спираючись на джерельні згадки. Водночас такі дарчі записи не конче чинилися під тиском, а й могли служити підтвердженням “милості малженської” та родинної злагоди. Взаємні записи дарувань поміж подружжям засвідчують існування традиції, де, схоже, саме чоловік був стороною, яка обдаровувала дружину втіленими в майно “великою ласкою, добродійством і милістю малжонською”. Натомість жінка віддаровувала – інколи майном, а найчастіше “службами”, охоче і з внутрішньої потреби приймаючи на себе зобов’язання “водле пана Бога, закону светого хрестиянского, присеги мажонскої наболшеї служити” чоловікові (що зафіксовано в преамбулах дарчих записів)⁷⁴. Можна ствердити, що йдеться про формуляр документа, який з акта в акт розпадається на інваріанти, а водночас небезпідставне й припущення, що в основі записів про “милість” і “службу” – нормативні стосунки між подружжям.

Шлюбні стратегії як amor fati

Наприкінці розмови про таке дражливе питання, як характер чоловічої влади в родині, зупинюся на проблемі, яка постала при початку побудови концепцій згаданих авторів – свободі/несвободі у виборі шлюбного партнера. Мушу повторитися, що кількість наведених прикладів, на жаль, мало чим допоможе через неможливість доведення їхньої репрезентативності за допомогою кількісних підрахунків. Дослідники історії родини домодерного та ранньомодерного часу згодні в одному – шлюб, без сумніву, був справою не самої дівчини, а її *фамілії* та дальших родичів і приятелів. Адже він був тим інструментом, за допомогою якого здобувалися нові зв’язки у спільноті, підтримувалася та примножувалася символічна вага родини. Водночас і родина нареченого досить часто сприймала шлюб як матримоніальний проект. Тож жінки й чоловіки ставали під вінець і клялися жити разом до смерті, практично не знаючи одне одного та, відповідно, не маючи від початку теплих почуттів. А при цьому, як було зауважено, нерідко відбувається збіг матримоніального розрахунку родини та теплих почуттів між подружжям, своєрідна

⁷³ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів... – С. 64–68.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 15 зв.

amor fati, де соціально вигідний партнер сприймається як доля⁷⁵. Добрим прикладом може служити шлюб між князівною Катериною Острозькою та Томашем Замойським, про який домовилися при першому ж знайомстві наречених, що не зашкодило, як зауважує і сама Ірина Ворончук, щасливому подальшому життю подружжя⁷⁶. Цілком імовірно, що очікування сучасного дослідника (з його настановою на почуття як основу родини) негативного результату у шлюбі за розрахунком⁷⁷ виявляються невідповідним інструментарієм там, де підставою подружньої “милості” служать колективні норми, “спільна справа” та готовність прожити життя з визначеним “долею”/образним родичами чоловіком у зв’язку, освяченому Богом. А життя родини, яке з великою часткою умовності можна зарахувати до приватної сфери, перебуває під пильним наглядом родичів і приятелів, для яких шлюб – певна родинна інвестиція. Однак, окрім загальних міркувань, є й джерела, які демонструють готовність тогочасної шляхетської спільноти рахуватися з емоціями та почуттями дівчини. Так, Ірина Ворончук на підтвердження звичності примусового заміжжя наводить фрагмент із листа кн. Олександра Заславського, де у відповідь на скарги пані Пелясової на зятя Суходольського про брутальне поводження з її дочкою князь нагадує, що дівчину видали заміж гвалтом, “грозьбою і примусом”. Не ставлячи під сумнів існування таких фактів у шляхетській спільноті, приверну увагу до ранішого листа того ж князя до пані Пелясової, в якому він, з одного боку, схвально відгукується про намір Суходольського одружитися з її дочкою, а з другого – просить вважати на обов’язок матері чинити так, щоб потім “утіхи материнської заживати”. Тож князь пише, що заперечував би проти цього одруження лише в тому разі, якби довідався, що бажанням самої дівчини знехтувано (“Ja bym tylko w ten czas przeczył zdaniu w. m. gdybym co wiedział (rownosć położywszy) aby się co nad wolę córki w. m. dzieć miało”). Відповідно, покладається у справі того шлюбу на волю Божу і панни Сабіни. А оскільки князь сам не може вивідати бажання панни, тож просить її матір прочитати його листа дочці⁷⁸.

⁷⁵ Бурдые П. Мужское господство. – С. 218–219.

⁷⁶ Witusik A. A. Młodość Tomasza Zamojskiego. – Lublin, 1977. – S. 164–165. Див. публікацію листування Катерини з Острозьких зі своїм чоловіком Томашем Замойським, підготовлену Іриною Ворончук, та передмову до них: Ворончук І. “Dobra żona godna mężowi Kogona” (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 120–134.

⁷⁷ Авторка книжки про розлучення в магнатському середовищі Івона Кулеша-Воронецька у своїй статті, присвяченій аналізу проблем, з якими стикалося ранньомодерне подружжя, цитує свідчення іноземця Фридерика Шульца. Той зауважує, що головними мотивами укладення шлюбу в Речі Посполитій були зазвичай економічні та політичні розрахунки. Тож авторка ставить собі й читачеві риторичне запитання: “Хіба можна було вимагати від подружжя любові і поваги, якщо керувалися у виборі партнера грошима і політикою?”. І відповідає: на любов не розраховували, хіба на дотримання певних ustalених норм. Див.: Kulesza-Woronecka I. Kobieta wobec problemów małżeńskich w epoce nowożytnej – programowe wzorce i postawy // Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – T. 1: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. – S. 149.

⁷⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy. – № 75. – T. I. – K. 88.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

В іншому випадку князь Заславський пише своєму адресатові, що справу шлюбу Богущевського має вирішити згода самої панни Зубцевської і що він рекомендував Богущевському через приятелів довідатися про бажання панни, бо шлюб – це поєднання двох сторін у спільне подружнє життя⁷⁹. Звичайно, можна сказати, що така орієнтація князя на згоду дівчини при виборі шлюбного партнера могла обумовлюватися світоглядними настановами одного представника еліти і не поширюватися на решту шляхетського загалу. Однак для нас важливий факт поширення позиції князя через настановчий дискурс його листів серед численних слуг і клієнтів.

Врешті, аналогічно до позиції князя Заславського діє й небагатий волинський шляхтич Мартин Іскра, відмовляючись віддати свою дочку за Григорія Річицького, з яким попередньо змовився. Іскра послав возного до Річицького повідомити, що його дочка не бажає виходити заміж, а батько їй “гвалт чинити” і застосовувати силу не хоче. Іскра пропонує прислати когось або приїхати самому претендентові на руку дівчини, аби пересвідчитися у правдивості його слів:

“С хутью был радъ водлуг змовы своее приязни з в[ашою] м[илос]тью м-ти, нижли, деи, в[а]ша м[и]л[о]сть рач о том вѣдати, иж не с причины п[а]на Мартиновы, але подобно воли Божее на то нѣтъ, же дочка пна Мартинова за в[а]шу м[и]л[о]сть в станъ малженский ити не хотечи, а пану Мартину в том дочце своеи кгвалтъ чинити и поневоле ее за в[а]шу м[и]л[о]сть давати в стан малженский трудно. И естли, деи, в[а]ша м[и]л[о]сть вѣры тому не даси, посылай, в[а]ша м[и]л[о]сть до дому п[а]на Мартинова або самъ рач ехати и того выведати через приятели свои”⁸⁰.

Показовою може бути й історія сватання Криштофа Дорогостайського до княжни Софії Вишневецької, дочки на той час покійного волинського воєводи князя Олександра Вишневецького, якою опікувалася мати. Домовленості про шлюб не вдалося досягти через небажання самої дівчини, якій на той момент (1587 р.) виповнилося двадцять років. Десь за рік-два Софія вийшла за Яна Паца, віленського тивуна⁸¹.

Приклад “сваволі” нареченої зустрічаємо і у вознівському визнанні про обставини розірвання шлюбної угоди між Войтехом Лонським як нареченим і Яном Мервинським, який пообіцяв видати за нього свою сестру Катерину. У день весілля, коли священик запитав наречену, що вже стояла на шлюбному килимку, чи є Божя воля і її власна вийти заміж за Лонського, та відповіла відмовою. Катерина пояснила своє рішення тим, що брат її змовив не у своєму домі (де вона мешкала при ньому як сирота), а в домі шляхтича Соломи без її на те згоди, а також не поінформував її приятелів і молодшого брата про майбутнє весілля. Врешті, як зауважила дівчина, навіть батьки не могли б її примусити до того шлюбу⁸².

⁷⁹ Ibidem. – К. 476–477.

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Спр. 18. – Арк. 405–405 зв.

⁸¹ *Seredyka J.* Księżniczka i chudopacholek. Zofia z Radziwiłłów Dorohostajska. Stanisław Tymiński. – Opole, 1995.

⁸² “Панна Мервинская, сама стоячи на коберцу с п[а]ном Лонским, и кгда священникъ почал шлюбы дават, за пытаньемъ священниковымъ, естли жебы была на

У джерелах можна натрапити й на інші приклади самотійності жінки, щоправда, переважно вдови, у виборі шлюбного партнера. Так, Ольбрехт Радзивілл нотує у своїх щоденниках історію із заміжжям удови Єфросинії з Тарновських Юрієвої Вишневецької, яка приваблювала багатьох претендентів на її руку завдяки красі й багатству. Врешті, коли до неї посватався Станіслав Денгофф, представник багатой і впливової при королівському дворі родини, княгиня дала згоду, хоч далеко не одразу. Однак після того, як було узгоджено умови та призначено дату шлюбу, вона без видимих причин відмовилася від майбутнього матримоніального зв'язку так категорично, що не допомогли ані вмовляння, ані погрози. Врешті запросила Гієроніма Радзейовського, який раніше пробував отримати її прихильність, однак утратив надію, і запропонувала йому одружитися⁸³.

Показово, що примус до шлюбу виступав однією із найповажніших підстав для розлучення, що визнавалася духовним судом, у середовищі магнатів-католиків Речі Посполитої XVI–XVIII ст.⁸⁴. Зокрема, батьківським тиском на себе під час укладення шлюбу мотивував прохання про розлучення Кароль-Станіслав Радзивілл, (“Панє Коханку”) з Марією-Кароліною Любомирською, хоч йому нелегко було довести безпеку для свого життя від люблячого батька в разі відмови від одруження⁸⁵.

Утім, урахування якихось почуттів дівчини в одних випадках не виключало нехтування ними в інших. Очевидно, що твердження Ореста Левицького про вільний вибір дівчиною шлюбного партнера, якого їй ніхто не міг нав'язувати силою проти її волі та бажання⁸⁶, дещо ідеалізоване. Хоча б тому, що вибір передбачав існування відповідних місць для знайомства з колом претендентів та можливість глибше пізнати потенційного обранця, аніж це фіксується за окремими історіями. Т. зв. вибір зазвичай зводився до рекомендацій потенційному нареченому з боку приятелів, обізнаних із шлюбним ринком. Звернімо увагу, як “знайшов” собі дружину – кн. Катерину Острозьку – київський воєвода Томаш Замойський: “Через поважних і гідних довіри приятелів свого дому, попередньо довідавшись про прихильність [до нього] Анни з Шемберка кн. Острозької, волинської воєводи, поїхав перший раз в її дім до Ярославля, аби про дочку її Катерину пристойно, згідно зі старо-

то воля Божая и еи в стан светии малжонский за п[а]на Лонского позволить еи м[и]л[о]сти, панна Катерина Мервинская повела, мовечи тыми словы, иж пан брат мой с п[а]ном Лонским без воли моее и ведомости постановене чинил, так теж и их м[и]л[о]сти п[а]нов приятели моих и пана брата молодшого, не при мне, не в дому своем, одно в дому пана Соломы заочне его м[и]л[о]сти п[а]ну Лоньскому обетницу якуюс учинил, однож я такъ розумим, же на то воли Б[о]жеи // [арк. 176 зв.] не машь и моего позволения за п[а]на Лонского в стан св[е]т[и]и малжонский не позволям, не толко пан брат мой, але отецъ и matka поневолити мене в тым не могли. И тые слова мовивши, панна Мервинская мною, возным, и шляхтою, при мне будучою, и их м[и]л[о]стю п[а]ны приятели, светчившися, отошла” (ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 175–176 зв., 190–190 зв.).

⁸³ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach... – Т. III. – S. 321–322.

⁸⁴ Kulesza-Woroniecka I. Rozwody w rodzinach magnackich w Polsce XVI–XVIII wieku. – Poznań; Wrocław, 2002.

⁸⁵ Ibidem. – S. 65–74.

⁸⁶ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-западной Руси... – С. 24.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

житним польським звичаєм, старання чинити”. Того ж першого приїзду було укладено шлюбну угоду, а майбутні наречені обмінялися перснями⁸⁷.

Скоріш за все, більшість дівчат, знайомлячись із претендентом у наречені лише побіжно під час його “старань про руку”, цілком поклалися на вибір батьків, а ті, своєю чергою, були зацікавлені в добрій партії для доньок, керуючись зазвичай прагматичними інтересами. Очевидно і те, що уявлення батьків про “благо” для своєї дитини в окремих випадках могло суперечити її вподобанням. Такі конфлікти інтересів могли вирішуватися по-різному, однак про увагу до почуттів та емоцій панянки ми дізнаємося хіба принагідно, натомість якась частина історій, де гору брала батьківська воля, осідала в актових книгах скаргами на невдале родинне життя. Саме цей осад і опиняється в руках історика як “правдиве свідчення” джерела.

Натомість настанови шляхетської спільноти на врахування волі дівчини щодо кандидатури майбутнього чоловіка, які узгоджувалися і з приписами Церкви, не суперечили ставленню до шлюбу як родинної інвестиції. Адже сімейний розрахунок завжди приховував у собі елемент непевності, тож ризики у випадку примусового заміжжя від початку мали зростати. Сподівання отримати нових родичів і союзників могли натомість завершитися через родинні негаразди з’ясуванням стосунків, поррахунками та ворожими діями між сторонами і, відповідно, утратою символічного капіталу та уразою для честі. Посилаючись на чиюсь сентенцію, Ольбрехт Радзивілл нотував у своєму щоденнику: шлюб, який зміцнює стіни родинного дому, постає із “прихильності душ”, однак “швидко розривається через домашні негаразди” і “у короткому часі в’яне”⁸⁸.

Таке трапилося із Федорою Гулевичівною, родинне життя якої з Василем Холоневським від початку не склалося. До з’ясування стосунків між подружжям були залучені приятелі, які з ініціативи чоловіка намагалися вплинути на жінку. Натомість мати Федори, за словами Холоневського, усіляко сприяла доньці в її бажанні розлучитися, прихистивши її у своєму домі та переказуючи через приятелів зятеві: “Я, деи, жены к нему не пошлю, але ему ражу, иж бы еи дал покой, а ее вызволил зь малженъства, а она его, бо возметь себе не жону, одно неприятеля”⁸⁹.

Утім, мабуть, можливі були й варіанти, коли початково небажаний для дівчини наречений у підсумку міг забезпечити їй цілком прийнятне подружнє життя. Емоційна сфера тяжко піддається точним розрахункам, а т. зв. подружжя “милість” виявлялася цілком життєздатною, ґрунтуючись на матеріальному добробуті, спільному облаштуванні господарства, добрій позиції у спільноті та клопотах і радостях з приводу майбутнього свого роду – дітей⁹⁰.

Літературні метаморфози

Пошуки норм, які регулювали подружнє життя, неминуче спрямовують дослідника до літературних зразків, попри пастки такого джерела, пов’язані,

⁸⁷ Witusik A. A. Młodość Tomasza Zamojskiego. – S. 164.

⁸⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach... – T. I. – S. 488.

⁸⁹ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 280–282.

⁹⁰ Репина Л. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого: Очерки. Хрестоматия. – М., 2002. – С. 64–65.

зокрема, з обумовленістю змісту вимогами жанру. Покірність і слухняність чоловікові як головні чесноти героїнь численних панегіриків⁹¹, весільних орацій чи поховальних промов⁹² у сатиричних творах перетворюються на жіночу сваволлю й бажання панувати. Одружитися, каже Лукаш Опалінський, “то значить отримати пані над собою. Що каже, те мусиш чинити [...]. Все має відбуватися за її наказом, а ти цить!”⁹³. Певні ідеальні настанови, які задавали зразки, можна знайти і в трактатах із виховання молоді. Так, Миколай Рей радить: до дружини треба ставитися як до дару Божого, чоловіка Божого, тож не можна подавати їй приклад гнівливості чи недбальства, які шкодять у шлюбі, бо старе прислів'я каже, що тобі немиле, того іншому не чини; жоден гріх не залишається без помсти⁹⁴. А Анджей Фрич-Моджевський у своєму проекті поліпшення суспільства напучує: “Аби один другого не бив”⁹⁵.

Погляд церковного ієрарха на стосунки в шлюбі демонструє трактат Інокентія Гізеля “Мир з Богом чоловіку” у частині, де йдеться про “гріхи стану подружнього і панів”. Звернімо увагу на урівнювання обох зв'язків, того, який укладається через Таїнство шлюбу, та іншого – скріпленого договором чи квазідоговором, через особу чоловіка та пана як голови, що “мусить дбати про члени”. Отже, передусім подружжя має жити між собою в мирі, не докучаючи незгодою іншим. Чоловік та дружина мусять допомагати одне одному в господарстві, не занедбуючи спільної повинності через окремішні заняття, навіть якщо йдеться про побожні справи. Адже нехить виконувати родинні обов'язки призводить до того, що “другий ними обтяжений і пригнічений”. Чоловік не має поводитися з дружиною як із рабинею, забуваючи, що вона його приятелька і “одне тіло з ним”, натомість мусить любити її, “як Христос полюбив Церкву” або як самого себе. Сповідник має цікавитися у чоловіка, чи він свою дружину без причини не безчестить і не б'є, “особливо ж суворо й люто, що не личить нерабському її становищу, [...] очевидячки з гніву й ненависти”⁹⁶. Як бачимо, чоловік може вдаватися до фізичного покарання задля виправлення своїх домочадців та гамування

⁹¹ Саме панегірична література служить Ірині Ворончук за джерело реконструкції поведінкової моделі жінки ранньомодерної Речі Посполитої.

⁹² Див., скажімо: *Kicińska U. Wzorzec szlachcianki w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku.* – Warszawa, 2013; *Trębska M. Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Genologia, obrzęd, źródła.* – Warszawa, 2008.

⁹³ *Opaliński K. Satyra.* – Wrocław, 2005. – S. 77.

⁹⁴ *Rej M. Żywot człowieka poczciwego: W 2 t. / Oprac. J. Krzyżanowski.* – Wrocław, 2003. – S. 136–137.

⁹⁵ *Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M. Korołko.* – Piotrków Trybunalski, 2003. – S. 121.

⁹⁶ *Гізель І. Вибрані твори: У 3 т. / Пер. Р. Кисельова.* – К., 2012. – Т. 1. – Кн. 1: Мир з Богом чоловіку. – С. 306–308. Згадка Гізеля про те, що чоловік не мусить бити дружину, керуючись гнівом, – загальне правило патріархального домінування. На його аналізі зупиняється, зокрема, Сюзан Амуссен, указуючи, що насильство не було випадковим і безконтрольним, а мало застосовуватися як покарання за конкретний вчинок. Навіть у випадку звинувачень у відьомстві присутній аргумент обвинувачених – достатня причина для удавання до чаклунства. Див.: *Amussen S. D. “Being Stirred to much Unquietness”...* – S. 73–74.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

їх сваволі. Дружина натомість не мусить прагнути до панування над чоловіком чи намагатися порядкувати домом замість нього, сваритися і гніватися, що може спричинити зворотний гнів чи смуток чоловіка; вона має поступатися його волі та допомагати у всьому, адже створена Богом помічницею.

Утім, літературні пам’ятки, ідеальні настанови, напучування церковних ієрархів і практики як дослідницькі об’єкти зазвичай належать до різних полів, а автори текстів, де фігурують жінки, часто не стільки інформують з приводу повсякдення, скільки його тлумачать, висловлюють власні й суспільні страхи, замовчують або трансформують реальність. Помічено, що в традиційних суспільствах, де чоловік характеризується з допомогою низки еталонних ознак, жіноча ідентичність описується на противагу їм через властиві для неї порушення, значною мірою вигадані. Скажімо, відкритості помислів і дій чоловіка протистоять жіноча хитрість і підступність, завдяки яким та, що народжена коритися, може отримати над ним гору і відкинути будь-яку владу⁹⁷. Тема такого владного реверсу традиційно присутня у літературних та квазілітературних текстах, особливо сатиричного спрямування, демонструючи чоловічу фобію щодо непорушності однієї з базових підвалин соціуму. Вона звучить і у сеймових промовах з приводу намірів Владислава IV одружитися з англійською принцесою у 1646 р., занотованих уже згадуваним Радзивілом: “...wiemy, jaki jest wpływ żon w pocy”⁹⁸; “należy się obawiać, by większa swoboda w sposobie życia nie skłoniła pieśczołą kobiecą słabej natury ludzkiej do zła”; “mówi [...] o niebezpieczeństwie rozbroyenia przez słabszą płeć”⁹⁹. А Анджей Фрич-Моджевський присвятив окремий параграф питанню неформальної влади жінки (“Аби жінки в уряди не втручалися”). Головне його motto – державні справи належать виключно чоловікам, жінки ж народжені “до веретена”, відповідно, їхні справи полягають у веденні домашнього господарства, а не керуванні державою. Жінки не мусять втручатися в чоловічі справи, адже вони слабкі істоти, схильні до помилок і переступів. Ті, хто обіймає уряди чи інші поважні позиції, не мають звертатися до жінок за порадою, бо то все одно, якби уряди тримали самі жінки¹⁰⁰.

Тож постає питання, чи варто використовувати літературні пам’ятки в дослідженнях становища жінки, а чи доцільніше зосередитися лише на тих джерелах, що відображають реальність? Однак будь-яке джерело в кращому разі лише малий фрагмент складної мозаїки поза ним. Очевидно, що літературні тексти потребують жанрових фільтрів: якщо ужиткова література на різні життєві потреби (весілля, похорони, уродини) та настановча (виховні трактати) задають ідеальні зразки, то сатирична представляє радше світ “навпаки”; різні потреби у текстах, що походять із духовних осередків, навіть якщо вони спрямовані на дисциплінування пастви, і світської літератури. Марна справа – намагатися звести до спільного знаменника картини повсякдення, що постають із судових актів, і літературні зразки. Радше вони можуть служити одні для одних певним коригуючим шаблоном.

⁹⁷ Бурдые П. Мужское господство. – С. 299.

⁹⁸ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach... – T. I. – S. 474.

⁹⁹ Ibidem. – S. 478.

¹⁰⁰ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore. – S. 170.

* * *

Тож, повертаючись до питання про право вето, яким Рейнгард Козеллек наділяє джерела, мусимо констатувати його недієвість, принаймні для такого джерела, як судові акти, та в рамках дослідницьких проблем, пов'язаних із історією повсякдення. Адже сфера щоденних життєвих практик регулюється не стільки жорсткими приписами, скільки груповими конвенціями, які допускають відступи та надають можливості для маніпуляцій з правилами, отже, таким чином налаштовують дослідника на множинність відповідей. Тож концепції Ореста Левицького та Ірини Ворончук можна розглядати як позиції на шкалі можливого, розведені в окремих випадках по крайніх її точках. Натомість некоректною видається спроба генералізувати концепцію, поширивши один з варіантів на засадничу інваріантність. Відмова від однієї “точної” відповіді на користь пошуків тенденцій і побутування водночас різних моделей, які могли конфронтувати між собою – першопочаткова настанова в історії повсякдення, де межі жіночої суб’єктності/об’єктності різнитимуться залежно від аналізованої сфери – суду, домашнього господарства, правничих приписів чи публічного простору. Різний градус т. зв. жіночої свободи ми також отримаємо в межах різних вікових груп та залежно від сімейного статусу жінки – незаміжньої дівчини, матері родини, вдови. Врешті, по-різному могли укладатися стосунки між подружжям і в окремих випадках, навіть за нормативного домінування чоловіка, яке, поміж іншим, ніколи не було тотальним. Тож родина водночас була і місцем конфлікту, утім, не конче деструктивного, й місцем емоційного прихистку для ранньомодерної людини.

Що ж до насильства, то воно було можливе не лише там, де від початку між нареченими був відсутній емоційний контакт, а й там, де в основі подружнього життя лежали сильні почуття. Воно могло мінятися і в межах одного шлюбу, як, скажімо в родині Софії Іванівни з Ощовських та Микити Білостоцького, де дружина скаржилася, що її чоловік мешкав із нею “учтиве презь колконадцат лит и сплодил деи зо мною учтиве водле закону хрестянского детокъ немало”, а потому “нет ведома для которое причины, взявши противь себе умысль нехрестянский, от часу немалого, то ест от шести лит злое мешкане зо мною почал мети, и водле закону хрестянского ложа зо мною не маеть”, бив її та вимагав покинути його дім. Вона ж покійно “такъ бои, яко нареканя и соромоту” усі шість років терпіла через те, що “первеи того презь колконадцат лет учтиве, яко на закон хрестянсии приналежит”, з ним мешкала і дітей народила. Однак далі того витримати не могла, бо якогось дня чоловік, їдучи на ярмарок, пригрозив їй “шию втяти або на штуки розърубати”, якщо по приїзді застане вдома. Тож скаржниця знайшла прихисток у “брата а опекуна своего”¹⁰¹.

Відповідно, дослідження цих питань можливе лише в рамках ширших дослідницьких проблем та пояснювальних схем, з урахуванням особливостей постановня самих джерел, а також уваги до всього спектру випадків, зокрема і тих, що не вкладаються в обрану/розроблену дослідником концепцію або їй суперечать. Тож для дослідника у ситуації неможливості окреслити масштаб явища важлива не сама кількість, що обраховується у кращому випадку

¹⁰¹ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 457–457 зв.

“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки...

двома-трьома десятками у межах столітнього періоду, а спектр можливих поведінкових реакцій, навіть тих, що, схоже, лежали на межі допустимого чи виходили за норму. Важливим є й дослідження певного об’єкта з якомога більшої кількості точок спостереження, навіть якщо окремі ракурси проковуватимуть радше питання, аніж вичерпну відповідь.

Наталя Старченко (Київ). **“Джерела свідчать”: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині**

На прикладі історіографічного матеріалу, який пропонує діаметральні судження про становище шляхтянки, зроблені на підставі одних і тих самих джерел, аналізуються особливості судового матеріалу як джерела та його залежність від дослідницьких концепцій. Переглянуто деякі підходи до дослідження патріархальної влади чоловіка, насильства в родині, майнових взаємовідносин подружжя та принципів укладення шлюбів. Зауважена необхідність аналізу цих проблем в рамках ширших пояснювальних схем, з урахуванням особливостей постання самих джерел, а також уваги до всього спектру можливих поведінкових реакцій, навіть тих, що були на межі допустимого чи виходили за норму.

Ключові слова: гендерні стосунки, шляхетська родина, ранньомодерний час, судові джерела, патріархат, насильство, шлюб, майнові взаємозобов’язання.

Наталия Старченко (Киев). **“Источники свидетельствуют”: несколько замечаний по поводу исследования положения шляхтянки на Волини в Раннее Новое время**

На примере историографических работ, содержащихся диаметральные выводы о положении шляхтянки, сделанные в результате работы над одними и теми же источниками, анализируются особенности судебного материала как источника и его зависимость от исследовательских концепций. Пересмотрены некоторые подходы к исследованию патриархальной власти мужчины, насилия в семье, имущественных взаимоотношений супругов и принципов вступления в брак. Ставится вопрос о необходимости анализа этих проблем в рамках более широких объяснительных схем, с учетом особенностей появления самих источников, а также внимания ко всему спектру возможных поведенческих реакций, даже тех, которые находились на границе допустимого или выходили за норму.

Ключевые слова: гендерные отношения, шляхетская семья, Раннее Новое время, судебные источники, патриархат, насилие, брак, имущественные взаимоотношения.

Natalia Starchenko (Kyiv). **“Sources Bear Testimony”: Notes On Researching the Status of Gentry Ladies in the Early Modern Volhynian Society**

The author analyzes the specificity of court records as a source and their contingency on scholars’ preexisting biases based on the historiographical corpus that draws opposite conclusions about the status of gentry ladies from the same set of texts. The article revises some approaches to researching the patriarchal power, domestic violence, property relations in families, and matrimonial strategies. The emphasis is placed on the necessity of conceptualizing these issues with broader explanatory schemes that take into account the pragmatics of how court records came into existence, and the entire range of behavioral models, even the ones that lay outside the boundaries of the norm or the acceptable.

Key words: gender relations, gentry family, early modern, court records, patriarchy, violence, marriage, mutual estate obligations.